

Miloslav Petrussek: Sociologie a literatura

Praha, Československý spisovatel 1990, 106 s.

Když jsem si po druhé téměř s ročním odstupem četla úvodní kapitolu k Sociologii a literatuře, útlé a úhledné knížce Miloslava Petrusky, která konečně spatřila světlo světa v dubnu 1990, padl na mne trochu splín. Kde jsou ty loňské jarní naděje, že bude konečně možno koncipovat a pěstovat takovou exkluzivní disciplínu jako je sociologie literatury, dokonce na teoretické bázi, že začneme navazovat na naši přerušenu "nezanedbatelnou intelektuální, kulturní a tedy zavazující tradici". Cožpak na to naše společnost bude v příštích letech mít? Pak jsem si ale vzpomněla, že ani před válkou jsme na to moc neměli, a přesto jsme si dokázali tu tradici vytvořit, a vybavila jsem si "postmateriální" hodnotovou orientaci některých dnešních studentů filosofické fakulty, která by mohla spolu s naplňováním ideje kulturního pluralismu a s absencí ideologické cenzury vést k rozvinutí několika talentů, několika osobností, které často vydají za víc než celá armáda bezduchých sběračů dat.

Sociologie literatury je přesně ta disciplína, kterou lze postavit spíše na invenci a nápadech než na rutinní terénní práci. Pečlivé studium dokumentů je samozřejmě nezbytné, navíc ale je třeba mít cit pro zkoumaný materiál, tedy literaturu, která vypovídá o světě poněkud jiným způsobem než běžně produkovaná data z dotazníkových šetření. To je můj názor, který ale, připadá mi, prolíná i Petruskovou prací, nejen úvodní, i všemi dalšími patnácti minikapitoly, a to dílem vyřčené, dílem náznakově a dílem v tzv. druhém plánu - v autorově vlastním iniciujícím přístupu k tématu, disciplíně, čtenáři. Ale když jsem opět dospěla k ediční poznámce na konci knihy, ve které se hovoří o jejím charakteru "experimentu v oblasti sociologie literatury", vzniklém ještě v totalitním systému, napadlo mi, že součástí současného experimentu na tomto poli by mohlo být názorné a přesvědčivé poukázání

na to, že tato disciplína vůbec není tak velkým přepychem, jak se na první pohled zdá. Nabízí totiž svěbytný a nezastupitelný pohled na společenskou realitu, na nuance jejího vývoje obsahující prvky rozporu, dynamiky i predikce budoucnosti. Je to pohled užitečný a využitelný sám o sobě i v komplementaritě k demoskopickému snímání názorů občanů na probíhající politické a ekonomické změny. To bych dnes přidala k úvodní kapitole Petruskovy knížky. I když je autorem samým označena za "vlastovku, která jaro nedělá", soudím, že byla přece jen zamýšlena tak, aby jaro alespoň povzbudila.

S "podmínkami nutnými, ale nikoli postačujícími", jež tvoří náplň kapitoly druhé, a s vymezením předmětu sociologie literatury v kapitole čtvrté lze trochu polemizovat. Na rozdíl od autora si myslím, že absence "velké, vážné a náročné" literatury způsobená dlouhými lety tuhé ideologické cenzury činí život smutným spíše čtenářům a literárním kritikům než sociologům, kteří by i na tomto fenoménu a jeho vývoji měli studovat společnost a dobu. Pro sociologa může být nesmírně zajímavým materiálem i tzv. pokleslá, špatná či ideologicky zdeformovaná literatura. Je zde ovšem otázka (která je zmiňována v jedné z posledních kapitol knihy, podle mého soudu ale patří do kapitoly čtvrté), co všechno lze zahrnout pod pojem "literatura" a zda se v tomto ohledu názor sociologů může lišit od názoru teoretiků literatury.

Pluralita přístupů sice dezorientuje při studiu předmětu vědeckého oboru, musíme se s ní ale smířit, nechceme-li se přiklonit k přílišnému redukcionismu. Ani literární vědci se neshodnou na hranici mezi "literaturou" a "neliteraturou" a při nejlepší vůli nedokáží zamezit proměnlivosti tohoto hodnocení v čase. Mnohé z toho, co je dnes vnímáno jako dobrá literatura, zítra tak vnímáno nebude, a naopak. A koneckonců, jestliže chceme navazovat na naši domácí tradici, pak si musíme položit například otázku: Byla a je naše avantgardní literatura 20. a 30. let považována za "velkou, vážnou a

náročnou"? Naši poetisté programově propagovali "umění" kabaretů, lidových zábav, které bylo a je běžně olejblované jako kýč. Samozřejmě, že z jejich strany to byl výraz určitého sociálního cítění a byla v tom bezesporu i estetická provokace, to oblíbené "épater le bourgeois". Ale někdy mne napadá, že se v tom projevovala i jakási "sociologická erudice" (pokud něco takového jako vědci připustíme). Utrvuje mne v tom zejména příklad Karla Teigeho, který spolu s Nezvalem inicioval poetismus, psal jeho manifesty a zároveň dělal sociologicky podbarvenou teorii umění.

Vymezení předmětu sociologie literatury není jenom akademickým problémem a samo položení této otázky má značnou poznávací relevanci. Přikláním se k rozšíření hranic sociologie literatury za hranice sociologie umění, i když nebo právě proto, že sociolog nemůže přistupovat k literárnímu textu jako k prostému odrazu reality a dokonce ani ne jako k pouhému dokumentu doby, ale jako k více nebo méně zdařilému pokusu o její spoluvytváření. Na tento problém naráží M. Petrusek v jedné z dalších kapitol v souvislosti s kategorií "hodnotového bludu". Lze vůbec sociology ve vztahu k literatuře dělit na "topografy a alpinisty"? (viz citaci A. Bočarova na str. 25 a 26). Náročnost a kvalita práce sociologa se přece neodvíjí od náročnosti a kvality zkoumaného literárního textu. To už ovšem není polemika s M. Petrusem, spíš to stejnosměrně navazuje na jeho výklad druhého "bludu", empirického. Myslím, že v jeho intencích se všichni sociologové stávají "topografy" - bez ohledu na to, jak velké umění zkoumají.

S "nutnými, ale nepostačujícími podmínkami" se v logickém kruhu tedy vracíme k počátečnímu problému: Hodně bude záležet na kvalifikaci sociologů, do které u dané disciplíny nepatří jen znalost standardních kvantitativních metod, ale nestačí ani doplnění o znalost tzv. kvalitativních metod. Autor se sugestivně táže: Co vlastně sociologové čtou a co znají z beletristické literatury? Dostojevského, Thomase Manna, Babičku? Domnívám se, že tohle vždycky trochu byl a bude problém. Na str. 63 a 64 hovoří Petrusek o "naivnějších sociologických přístu-

pech E. Chalupného" a mně se v této souvislosti vybavuje i vlastní zklamání ze slavného Pitirima Sorokina, z toho, jak "hrubě" zachází s uměním. Walter Benjamin je neskonale jemnější "sociolog literatury" a před Chalupným a Bláhou preferuji Bedřicha Václavka a zmiňovaného Teigeho (ne už ovšem Konráda a Urxe). Chceme-li najít talentované sociology umění, asi bychom měli nejen umělecky zušlechťovat budoucí sociology, ale také sociologicky kultivovat budoucí uměnovědce (říkám to úmyslně, protože vím, že autor je svým posláním především vysokoškolský pedagog).

Koneckonců ve svém historickém exkursu (kap. 3. Zdravý rozum a zásluhy paní de Stael-Holstein) vidí Petrusek začátky sociologie literatury v díle legendární Mme de Stael, které, jak si vzpomínám, je připisováno, že na rozhraní 18. a 19. století přenesla právě zrozený německý romantismus do francouzského milieu. Mezi rokem 1800, kdy vyšla její práce "O literatuře a jejích vztazích ke společenským institucím" a prvním zasedáním odboru pro sociologii umění ve Spojených státech leží století a půl. Toto období je vyplněno spíše spontánními exkursy do dosud neinstitucionalizované sociologie literatury, podstupovanými na vlastní riziko u nás i jinde především lidmi, které literatura přitahovala, ať to svou profesí byli nebo nebyli sociologové. Jakmile se ustaví nový obor, začne sám sebe vymezovat, hodnotit, polemizovat o sobě, o svém právu na život. Původní dobrodružné výpravy za poznáním jakoby poklesly na ceně. Neznamená to ovšem, že se už pak nekonají. Dokonce se domnívám, že na této původní bázi alespoň trochu pokračovalo pěstování sociologie literatury u nás v letech silné komunistické ostrahy, čímž samozřejmě nemyslím zjišťování počtu čtenářů beletrie. Autor sám je toho důkazem, otvírají se ještě další malé "sociologické šuplíky", a vedle toho vymýšleli a psali teoretici umění, o nichž se M. Petrusek v kapitolách 10. a 11., věnovaných české sociologii literatury, vůbec nezmiňuje. Mám na mysli především ty, kteří navazovali na naši meziválečnou avantgardu, speciálně na dílo Karla Teigeho, a kteří se stačili veřejně projevit v období krátkého uvolnění na konci 60. let. Především jde o

dnes již nežijícího Vratislava Effenbergera, jehož "Realitu a poesii" (1969) by budoucí sociologové umění rozhodně měli číst, a pak o některé práce Květoslava Chvatíka, speciálně "Strukturalismus a avantgarda" (1970), kde lze najít termín "sociologie" i v názvu kapitol (což ovšem není podstatné).

V této souvislosti se vraťme ještě jednou ke kapitole 4., nazvané "Literatura jako sociální fakt" a spojme ji s kapitolami 12. - 16., které na ni vlastně plynule navazují. Ve všech jde o to, jak se jeví literatura prizmatem sociologie. Trochu mi vadí bod 5. na str. 22: "Literární dílo je předmětem emocionálních reakcí - potřebuje, provokuje, zneklidňuje, otupuje, baví nebo nudí". Určitě to všechno dělá. Ale myslím, že převedeno do roviny "sociologického uvažování" jde spíše o možnosti a cesty zobecnění uvedených reakcí, o jejich protažení ke kolektivním postojům, o dopady na životní styl. Jde také o to, jak se literatura podílí na utváření a přetváření hodnotového světa lidí a jak formuje vzory chování. V klasickém Durkheimově pojetí lze uvažovat o jejím podílu na "kolektivním vědomí" (u nás se tímto hlediskem kdysi trochu zabýval Jan Mukařovský). Patří sem i spoluvytváření norem chování, nejen jejich "používání" (bod 3 na str. 22). Ostatně toto specifické "aktivní" postavení literatury (a umění vůbec) M. Petrusek uvádí a diskutuje v kapitolách 5. - 9., kde jsou načrtnuty přístupy různých velikánů sociologie literatury. Zde bych chtěla spíše připomenout, že právě tyto aspekty literatury by mohla dnes naše sociologie zkoumat ve snaze být aktuálně společensky užitečná.

Cesty, kterými se sociologie literatury dosud ubírala, jsou v celé knize líčeny tak, že

to přináší základní informace a zároveň provokuje k přemýšlení, a to nejen o podstatě a možnostech dané disciplíny, ale i o chování jejích tvůrců či reprezentantů, o jejich "historické misi". Z tohoto hlediska je přitažlivý zejména "spor o Gramsciho" a "spor o Lukáče" a známý fakt, že sociologie románu je tradičně doménou marxistických vědců, často označovaných za "kacře", "úchylkáře", "odpadlíky". Počátek této afinity je zřejmě v tom, že v této oblasti se nejsnadněji aplikovala "teorie odrazu", zajímavé ovšem je, že i román se nakonec jako svébytná realita dokázal vymknout z ortodoxních příhrádek marxistického myšlení a tak trochu zmanipulovat sociologické zacházení se sebou samým.

Zdá se, že literatura touto sugestivní schopností vládne obecně, nejen nad marxisty. Tak trochu důkazem pro toto tvrzení je i Petruskova malá knížka o sociologii literatury. Sama je literaturou hodnou zkoumání. Na rozdíl od jedné recenze v Lidových novinách mi nepřipadá, že se podobá běžným vysokoškolským skriptům, i když je otázkou, proč by skripta nemohla vypadat podobně. Pedagogové by měli uvažovat o tom, zda neposílit trochu inspirativní složku studijních materiálů a přednášek, a to i na úkor množství sdělovaných faktů. Je v tom ovšem "nebezpečí" rozvíjení vlastního způsobu myšlení, vlastních představ o literatuře, o sociologii, o světě. Ale právě toto "nebezpečí" je naší nadějí do budoucna.

Myslím, že není nutno shrnovat, v čem vidím hodnotu a smysl Petruskovy "Sociologie literatury", a když, tak jen jednou větou: Je to spíš inspirace než učebnice, a to je dobře.

Alena Vodáková

Elisabeth Noelle-Neumann: Öffentliche Meinung: Entdeckung der Schweigespirale

Frankfurt am Main, Ullstein 1989, 375 s.

Představovat naší sociologické obci jméno Elisabeth Noelle-Neumannové je zřejmě zbytečné. Její příručka Výzkum veřejného mínění, která byla jediná z prací dnes již čtyřiasedmdesátileté a autorsky nesmírně plodné legendy německé demoskopie přelo-

žena do češtiny, se pro dvě generace stala jednou z nejužívanějších "kuchařek" při aplikaci dotazníkových technik v sociologickém výzkumu. I když postupně v SRN vyrostla větší a po profesní stránce snad i dokonalejší demoskopická pracoviště, Institut pro demoskopii v Allensbachu, který paní Noelle-Neumannová po léta vede, zůstává v Německu i v jiných zemích pojmem. Teprve počátkem 80. let jsme však měli v Československu příležitost blíže se